

روش علمی برای تصحیح

متون

(۲)

۲۲ - عدد معدل نسخه بدلها - فاصله چهار پنج سطر میان آیات برای آن لازم است که (لا اقل در مورد حافظ) عدد قرائتهای مختلف که برای موضع واحد در نسخ ضبط شده است بطور معدل چهار یا پنج است . ازینرو فاصله مزبور برای ضبط اغلب موارد اختلاف قرائت کافی است . تصور من این است که مواردی که عدد قرائتهای مختلف برای موضع واحد متن بیش از چهار باشد از ده درصد مجموع موارد اختلاف قرائت کمتر است .

۲۳ - نسخه بدل، خواننده عمومی و پژوهشگر - آشکار است که ضبط نسخه بدلها برای خواننده عمومی، يك عمل بیمورد و بیهوده ای است زیرا خواننده عمومی حوصله مذاقه در نسخه بدلها را ندارد بلکه حقاً انتظار دارد که منتقدان وظیفه خطیر خود را که عبارت از تصحیح متن است قبلاً انجام دهند و در حدود توانائی خویش يك متن منقح و بسی نسخه بدل برای او ترتیب داده باشند . پس روشن است که نسخه بدلی که در هر جای کتاب غیر از زیر هر کلمه مربوط در متن اساس (چه پاورقی صفحه، چه هامش و چه صفحه دیگر کتاب) ضبط شده باشد نه به درد خواننده عمومی میخورد و نه به درد پژوهشگر .

۲۴ - مراحل قبل از تصحیح - جمع آوری متن و تنظیم توالی غزلهای نشان گذاری و قرار دادن نسخه بدلها در محل صحیح خود چهار مرحله علیحده ولی مربوط به یکدیگر است که مجتمعاً زمینه و اساس لازم را برای طی مراحل مختلف قضاوت و تصحیح فراهم مینماید .

* استاد مسعود فرزاد استاد دانشکده ادبیات دانشگاه بهلوی شیراز ، از ادیبان و شاعران و پژوهندگان گرانمایه معاصر .

تا کنون استعمال و اهمیت این چهار مرحله و شیوه تحقیق علمی در آن باب درست تشخیص داده نشده است. ضمناً هر چهار مرحله مزبور را میتوان (بلکه باید) در عمل توأم کرد و حاصل را به شکل کتاب واحد که همان «جامع نسخ» باشد درآورد. تا وقتیکه «جامع نسخ» بنحو رضایت بخشی برای متن هر شاعری تدوین نشده باشد امکان ندارد که بتوانیم با اطمینان کافی مراحل متعدد تصحیح متن او را آغاز کنیم. شاید یکی از اشتباهات سابقین ما در کار تصحیح متون همین غفلت از تدوین «جامع نسخ» از یک طرف و مخلوط کردن مرحله جمع-آوری با مرحله قضاوت از طرف دیگر بوده است.

۲۵ - لزوم اقامه دلایل - بعضی از محققان در مواردی به ذوق و استنباط شخصی خود اکتفا کرده بی آنکه سند و دلیل و برهانی ارائه کنند درباره صحت يك کلمه یا اصالت يك بیت یا غزل و یا مردود بودن قضاوت محقق دیگر حکمی قطعی کرده اند غافل از آنکه چیزی که برای يك محقق مسلم و معلوم است ممکن است برای محقق دیگر چنین نباشد. از اینرو لازم است که هر مصححی همراه هر مورد قضاوتی که بعمل میآورد همه منابع و دلایل خود را ذکر کند.

۲۶ - ذوق شخصی - از طرف دیگر اگر ذوق شخصی با استاد به قرائن مربوط حکمی کند که از نظر لفظ و معنی و سنخیت یا سبک شاعر کلمه مطلوب را بس دست بدهد باید از آن استقبال کرد و جز با اتکاء بر حکم کتب معتبر لغت فزاری و کتب معتبر دستور زبان فارسی و شواهد از سایر اشعار خود شاعر نمیتوان حکم بر بطلان آن رأی صادر کرد.

۲۷ - تصحیح قیاسی - اینجاست که بی مناسبت نمیدانم چند کلمه درباره تصحیح قیاسی بگویم. بر من معلوم نیست که به چه علت تصحیح قیاسی (که منحصر به مبحث صحت کلمات نیست بلکه شامل موضوع اصالت و توالی ایات نیز میشود) موجب وحشت عده ای شده است. بنظر من آنجا که جمیع منابع فاقد ضبط رضایت بخشی باشند مصحح حق دارد بلکه موظف است که بنا بر قرائن مربوط (منجمله سیاق معنی) فرضیه ای پیشنهاد کند. اگر رأی او با امثال مورد قبول واقع نشود بخودی خود بس دست فراموشی سپرده میشود. ولی اگر مورد قبول واقع شد مسئله ای را که منابع از حل آن عاجز بوده اند حل میکند و این بسیار مغتنم است. بهر حال تصحیح قیاسی (و عبارت دیگر پیشنهاد ابتکاری برای تصحیح متن) ضروری به جایی نمیزند. در هر عملی پدید آوردن تئوری یا فرضیه جدید بر فرض هم که بعداً ثابت شود که فرضیه صحیحی نبوده است در حد خود ممد پیشرفت آن علم است.

۲۸ - قدمت تاریخ کتابت و قدمت متن - قدمت تاریخ کتابت نه تنها ضامن صحت متن نیست حتی ضامن قدمت متن هم نیست زیرا منتها کاری که قدمت تاریخ کتابت می تواند بکند این است که حد اقل قدمت متن را معین کند یعنی به ما اطمینان بدهد که آن

متن بخصوص از آن تاریخ کتابت جدیدتر نیست. ولی نمیتواند تاریخ اصلی متنی را که نسخه مورد بحث از روی آن نوشته شده است به ما بگوید. از طرف دیگر کاملاً ممکن است که متنی قدیمتر از متن اصلی همان نسخه در تاریخسی جدیدتر از تاریخ کتابت آن نسخه تحریر شده باشد.

۲۹ - قدمت متن و صحت متن - ضبط هر نسخه (اعم از اینکه نسخه در چه تاریخی کتابت شده باشد) فقط در صورتیکه صحیح باشد معتبر است و صحت کلمه بالمآل از روی فرهنگهای معتبر زبان فارسی و کتب معتبر دستور زبان و بر اساس شواهد دیگر از اشعار خود شاعر معین میشود نه از روی تاریخ کتابت فلان نسخه خطی. ضبط غلط در نسخه قدیم فقط مثال و نمونه‌ای بدست میدهد از اینکه اشتباه ممکن است در نسخه قدیم نیز راه یسافته باشد و تأیید می‌کند که اتکای بی تعقل و بنده وار بر قدمت تاریخ کتابت بهیچوجه باموازین روش علمی مطابقت ندارد.

اشتباهات متعدد حتی در نسخه پانزده ساله بعضی از غزلهای حافظ که بکوشش خانم کلثوم حلیم اف (گالیمووا) در شهردوشنبه (تاجیکستان) به چاپ رسیده است مشاهده میشود. ضمناً میتوان پرسید اگر حال نسخه پانزده ساله حافظ چنین باشد حال نسخه «هویست و پنجاه ساله شاهنامه (که عجالتاً اقدم نسخ این کتاب بزرگ است) از چه قرار است و تا چه اندازه میتوان برای آن اعتبار قائل شد.

۳۰ - مراحل چهارگانه تصحیح - پس از تدوین «جامع نسخ» و فقط پس از تدوین این کتاب است که میتوان دست بکار تصحیح متن شاعر شد. اما خود تصحیح نیز شامل چند مرحله مختلف و مستلزم چند عمل مجزا است. در مورد حافظ آنچه بنده دیده‌ام لااقل چهار تصحیح علیحده بشرح ذیل انجام باید داد:

اول - باید معین کرد که از میان غزلهای مختلف منسوب به شاعر به اغلب احتمال کدامها اصیل، کدامها مشکوک و بالآخره کدامها مردود هستند. برای این منظور میتوان از مجموع قرائن ذیل استفاده کرد:

۱ - ضبط در اقدم نسخ

۲ - ضبط در اغلب نسخ

۳ - برابری غزل از حیث پایه شعری با غزلهای مسلم شاعر

۴ - متجانس بودن غزل از نظر مطلب و مفهوم با غزلهای مسلم شاعر.

دوم - باید معین کرد که در هر مورد که دو کلمه یا بیشتر برای محل واحد در هر مصرع آمده است کدام یکی صحیح یا لا اقل اصح است. کلمه مختار در هر مورد باید دارای جمیع خصوصیات ذیل باشد:

۱ - معنی درست را برسانند (با استناد به کتب معتبر لغت فارسی)
 ۲ - دارای وضع دستوری صحیح باشد. (با استناد به کتب معتبر دستور زبان فارسی)
 ۳ - از نظر متن کلمه مناسب و لازمی باشد (با توجه به حکم و سیاق معنی در سرتاسر بیت)
 ۴ - به سبک شاعر باشد (با استناد به ابیات مسلم دیگر در دیوان شاعر).
 فقط در صورت جمع بودن همه این شرایط در دو کلمه مختلف آن یکی که در نسخه قدیمتر یا عمده بیشتری از نسخ ضبط شده باشد مرجح است.

سوم - در هر غزل باید معین کرد که از میان ابیات منسوب به آن کدامها اصیل کدامها مشکوئو کدامها مردود هستند. ملاکهای عمده قضاوت در این مورد بنظر من چنین است:

- ۱ - ضبط در اقدم نسخ
 - ۲ - ضبط در اغلب نسخ
 - ۳ - متناسب بودن پایه و سبک شعر با پایه و سبک اشعار مسلم شاعر
 - ۴ - وجود سنخیت میان مطلب بیت با مطالب باقی غزل.
- چهارم - باید معین کرد که ابیات اصیل غزل به چه ترتیب دنبال یکدیگر واقع شده‌اند و بعبارت دیگر هر یک از آنها چندمین بیت در غزل است.

۳۱- جداول تطبیقی - برای تعیین اصالت ابیات غزل حافظ و نیز تعیین محل هر بیت در غزل تا آنجا که دیده‌ام تنظیم جداولی دارای ستونهای مختلف که در هر ستون عمده و ترتیب ابیات منسوب به هر غزل در یکی از منابع ضبط شده باشد مفید است. البته ضبط منابع مختلفی که از حیث عمده و متن و ترتیب ابیات در غزل مورد تحقیق با یکدیگر یکسان باشند در ستون واحد قرار خواهد گرفت. مقایسه این ستونها با یکدیگر (و بعبارت دقیقتر مواالامه محل تطبیقی هر بیت در ستونهای مختلف در چنین جداولی) تا حدی بمحقق کمک میکند که به قضاوت با نسبه صحیح و در همان حال مستندی درباره اصالت و نیز درباره محل بیت در غزل نایل شود.

۳۲ - هر بیت روی باریکه کاغذ جداگانه - علاوه بر این جداول تطبیقی بنده به سهم خود دیده‌ام مفید است که هر یک از ابیات منسوب به غزل مورد تحقیق روی باریکه کاغذ علیحده نوشته شود و سپس شماره ترتیب هر بیت در نسخه اساس روی آن باریکه کاغذ قید شود. همچنین بوسیله حروف الفبائی که نماینده منابع تحقیق هستند در روی همان باریکه کاغذی معین شود که هر بیت در کدام منابع ضبط شده و در کدام منابع ضبط نشده است. بالاخره مفید است که در محل دیگری روی باریکه کاغذ (مثلا در دست چپ) دوسه کلمه درباره مطلب کلی بیت قید شود. سپس این باریکه‌های جداگانه روی میز بر مبنای ترتیب ضبط ابیات در نسخه اساس قرار داده شود و ابیات ضبط شده در منابع علاوه بر نسخه اساس دنبال آنها جای داده شود.

بر اثر مطالعه این باریکه‌ها و پس و پیش کردن آنها در روی میز میتوان آزمایشهای مختلف و مفید برای خارج کردن ایات غیر اصیل و تعیین محل درست ایات اصیل و همچنین روشن کردن طرح غزل انجام داد.

۳۳ - طرح غزل - در مورد حافظ‌کار محقق با تشخیص اصالت و تعیین محل ایات غزل پایان نمیپذیرد. به نظر بنده بعد از نیل به متن صحیح غزل چندکار میماند که از آن جمله تعیین طرح ایات در غزل میباشد. توضیحاً معروض میدارم که ایات حافظ در اغلب غزلهای او قابل تقسیم به گروههایی است که ارتباط معنوی ایات در هر گروه بایکدیگر به میزان خاصی زیاد باشد. متقابلاً میان هر گروه با گروه قبل از آن یا بعد از آن فاصله ذهنی بارزی مشهود است. به عبارت دیگر حافظ با وجود حفظ آزادی هنری و شاعرانه، طوری غزل ساخته است که میتوان با اتکاء بر معنی ایات و میزان ارتباط کمتر یا بیشتر آنها بایکدیگر غزل را به گروههای مشخص ایات تقسیم کرد. جالب است که این گروه بندی در موارد متعدد مطابق با یک طرح هندسی که دارای تقارن کامل یا تقریباً کامل است درمیآید. البته هر یک از این طرحها در آغاز منحصر به پیشنهاد یک محقق منفرد است و کاملاً ممکن است که شخص دیگری بتواند طرحی بهتر از آن برای همان غزل پیشنهاد کند. از آن گذشته اساساً قبول این مطلب که هر غزل حافظ دارای طرحی هست یا نیست (یعنی فاصله میان همه ایات آن مساوی هست یا نیست) بسته به سلیقه هر فرد حافظ دوست است. فقط خواستم یادآور شوم که احتمال وجود طرح در غزلهای حافظ (یا به عبارت دقیقتر قابلیت تنظیم ایات هر غزل حافظ بر طبق یک طرح کم و بیش متقارن) خود یک مسئله تحقیقی و هنری بسیار جالبی است. بهر حال تنظیم هر طرح معقولی برای یک غزل حافظ چیزی بر لطف و روشنی غزل میافزاید و هیچ از مزایای لفظی و معنوی آن نمیکاهد.

۳۴ - توضیح زمینه انشاء غزل - کار دیگری که بعد از تصحیح متن هر شاعر باید انجام داد آن است که به نحوی که مقرون به واقع بینی و بر اساس کلام خود شاعر باشد حتی المقدور روشن کنیم که چه مقدمات و مطالبی در زندگی برونی و درونی شاعر فراهم شد که شاعر آنها را بالمال مایه برای نگارش آن غزل قرارداد. به عبارت دیگر باید در ضمن یک شرح تحلیلی به نثر ساده (که ممکن است برای هر غزل در حدود نیم صفحه تا یک صفحه بشود) شأن انشاء غزل را روشن کرد.

۳۵ - نکات اضافی - در تکمیل این شرح است که باید هر گونه نکات تاریخی و شرح حالی و ادبی و لغوی و دستوری قابل ذکری هم که به مناسبت متن هر یک از ایات غزل به نظر محقق میرسد محض مزید روشنی ذهن خواننده عرضه شود تا مجموعاً به خواننده کمک کند که زمینه و مفهوم غزل را بهتر درک کرده به همان میزان بیشتر استفاده کند و لذت ببرد.

۳۶ - تفسیر عرفانی - بالاخره کار عظیم و مشکل تفسیر عرفانی غزلهای شاعر در پیش است که باید

پس از فراهم شدن همه این مقدمات تحقیقی و به دست آمدن متن نهائی یا تقریباً نهائی غزل‌های او آغاز شود.

۳۷ - نردبان دوازده پله - بطور خلاصه من تحقیق راجع به متن هر يك از شعرای عمده فارسی را نردبانی دارای دوازده پله بشرح ذیل میدانم:

الف. قبل از تصحیح: مرحله جمع آوری:

- ۱ - جمع آوری (غزلهای، ایات، نسخه بدلهای)
- ۲ - تنظیم توالی غزلهای بر اساس ترتیب الفبائی توأم حرف آخر و حرف ماقبل آخر در بیت.
- ۳ - نشانه گذاری (غزلهای، ایات، نسخه بدلهای)
- ۴ - تعیین محل نسخه بدلهای (در سطر مستقل درست زیر کلمه مربوط در متن اساس)

ب - تصحیح و قضاوت

- ۵ - تشخیص اصالت غزلهای. (تقسیم آنها به اصیل و مشکوک و مردود)
- ۶ - تصحیح کلمات
- ۷ - تشخیص اصالت ایات (تقسیم آنها به اصیل و مشکوک و مردود)
- ۸ - تعیین توالی ایات در غزل

ج - بعد از تصحیح - مراحل تکمیلی انتقادی

- ۹ - تنظیم طرح غزل
- ۱۰ - شرح زمینه انشاء غزل
- ۱۱ - ذکر نکات تاریخی، شرح حالی، لغوی، دستوری و ادبی
- ۱۲ - تفسیر عرفانی

۳۸ - به پیروی از نمونه حافظ - تا اینجا اگر سخن بیشتر از حافظ در دست یافت فقط برای آن بود که نمونه مشخص و روشنی از دقایق و مراحل روش علمی برای تصحیح متن یکی از شعرای بزرگ غزل سرای ایران بدست داده شود. ناگفته مسلم است که روش علمی برای تصحیح متن همه شعرای بزرگ ما اصولاً یکی است و اغلب این مسائل نوعاً یا عیناً در مورد متن هر شاعر دیگر ایرانی پیش می‌آید منتها بسته به اینکه شاعر مثنوی سرای، غزل سرای، قصیده سرای، رباعی گوی یا دوبیتی ساز باشد بعضی از جزئیات کار فرق میکند. تنها نکته‌ای که میخواهم اینجا متذکر شوم این است که گمان میکنم تصحیح غزل مشکلتر از تصحیح داستان است زیرا در

داستان مسئله توالی ابیات به شکل ساده تر عرضه میشود و حل آن آسانتر است. همین مطلب در مقام مقایسه تصحیح غزل با تصحیح قصیده نیز صدق میکند و در مورد رباعی و دویتی البته مسئله توالی ابیات اصلاً پیش نیاید.

۳۹ - مسئله کاملاً ایرانی - تصحیح متن شعرای قدراول ما يك مسئله کاملاً ایرانی است. جای انکار نیست که تصحیح این متون مستلزم اعلاحد آشنائی با سوابق و دقایق زبان و ادبیات فارسی است که کسب آن را نمیتوان از هیچ شخص غیر فارسی زبان انتظار داشت. حتی در میان فارسی زبانان نیز فقط عده انگشت شماری از ادبا واجد صلاحیت برای اقدام به چنین امر خطیری هستند. منجمه ایرانیانی که فاقد شعرا باشند از عهده این کار بر نیایند. اما هر گونه کمک داوطلبانه از جانب خارجیان علاقمند را باید مغتنم بشماریم. از آن گذشته میتوانیم در کار تصحیح متون از تجربیات عمیق و وسیع خارجیان در همین زمینه (منجمه از روش انگلیسها در تصحیح متن شکسپیر) استفاده هائی بکنیم.

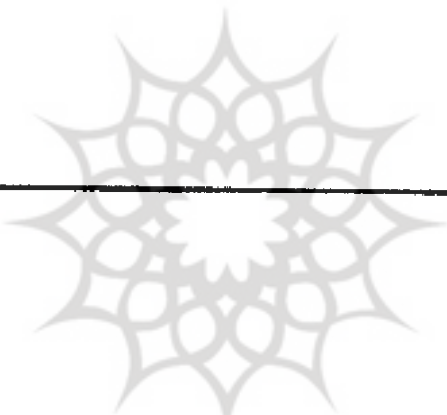
۴۰ - سجایای محقق - شك نیست که عده ای تحقیق دوست لازم داریم که تحقیق را بخاطر پیشرفت علم بخوانند، قانع و پرکار و فروتن و دقیق و امین و شریف باشند، نه حرص مال داشته باشند نه شهوت مقام. نه رئیس فریب باشند و نه عوام فریب.

۴۱ - آرامش در محیط تحقیق - دیگر این که محیط تحقیق باید به آرامش مقرون و از آشوب مصون باشد و گرنه محقق نمیتواند کار خود را بکند. کسانی که به هر دلیلی يك محیط متشنج فرهنگی ایجاد مینمایند به فرهنگ و اجتماع ایران نا خدمتی میکنند. انتقاد مثبت (هر قدر هم با صراحت توأم باشد) مغتنم است و از آن گزیری نیست ولی متعمداً متنبه به خشمخاش گذاشتن و اشتباه کوچک را عیب بزرگ قلمداد کردن، ایراد بیجا گرفتن و شدت لحن بخرج دادن و احیاناً فحاشی کردن بهیچوجه شایسته مقام تحقیق ادبی نیست. اینگونه اعمال را باید نکوهیده شمرد و عاملان آن را باید از جرگه پژوهشگران راستین خارج دانست.

۴۲ - بانک میکروفیلیمهای کتب فارسی - چقدر خوب میشد اگر دولت ایران تصمیم میگرفت که از همه نسخ خطی فارسی در جهان (بالاخص در هندوستان و پاکستان و ترکیه) چه در کتابخانه های عمومی و چه در مجموعه های شخصی بفوریت هر چه تمامتر میکروفیلیم تهیه شود و در ایران در مرکز مخصوصی نگاهداری شود. نیز هر چه زودتر عسده ای مکفی از ایرانیان واجد صلاحیت به کاتولوگ کردن آنها گماشته شوند تا لااقل بدانیم چه داریم و چه نداریم. برای کاتولوگ کردن این نسخ اعزام ایرانیان به خارجه کاری پرخرج و پیچیده و غیر عملی است. از طرف دیگر نمیتوانیم منتظر بنشینیم تا غیر ایرانیان در خارج از ایران این امر را انجام بدهند زیرا بر فرض هم که این کار بنحوی مطلوب از ایشان ساخته باشد سالهای دراز در حصول این مقصود تأخیر روی خواهد داد. مخصوصاً در هندوستان و پاکستان جای شك نیست که رطوبت

هوا، وحشرات کاغذخوار مقدار معتابھی از آثار ارزنده فارسی را تا کنون از میان برده‌اند و در همین لحظه نیز به ادامه این کار ناهنجار مشغول هستند. پس تکرار میکنم که این مسئله از نظر فرهنگ ایران به دلایل متعدد دارای منتهای اهمیت و فوریت است.

۴۳ - دور نمای آینه‌ده - بالاخره چون بشر جایز الحفاست نمیتوان متوقع بود که در این میان اشتباهاتی رخ ندهد. ولی تاهنگامی که امور اساسی جمع آوری، نشانه گذاری، تنظیم نسخه بدلهای، تصحیح کلمات، تشخیص اصالت غزلها و ابیات، و تعیین توالی ابیات و کارهای تکمیلی انتقادی درباره همه شعرای بزرگ و متوسط ما به پایان نرسیده است حتی دقیقه‌ای و ذره‌ای نباید از کوشش دست برداشت. دیگران (مخصوصاً آیندگان) به نوبت خود نقائص کار ما را تکمیل و اشتباهات ما را رفع خواهند کرد.

سود سفر

ای دل، از چند در سفر خطر است
هر که چون سایه گشت گوشه نشین
آنچه اندر سفر بدست آید
و آنکه در بحر غوطه می نخورد
آنکه پهلو تهی کند از کار
سگر هنرمند، گوشه گیر بود
باز، کز آشیان برون نبرد

کس، خطر بی سفر، کجا یابد
تابش ماه و خور، کجا یابد
مرد را در حضر، کجا یابد
سلك در و مهر، کجا یابد
سره سیم و زر، کجا یابد
کام دل، از هنر، کجا یابد
برشکاری ظفر، کجا یابد

ابن یسین - قرن هشتم هجری